

Orgelrestauration.*)

Vi få i våra dagar bevittna en ganska grundlig omvärdering av de gamla och de nyare orglarna. Gamla instrument, som blott för 10 år sedan ansågs fullkomligt odugliga och värdelösa, upptäckas nu vara verkliga konstverk. Men de nyare s. k. orkesterorglarna med sin grötiga ton och sina banala grannlåter blir man mer och mer utledsen på.

Från Båstad, där jag har min tjänstgöring, skulle jag kunna omtala ett typiskt exempel på en sådan omvärdering. Båstads kyrka äger utom sin nya orgel även en gammal sådan, byggd av Jonas Ekengren år 1792. Om detta instrument säger Waldemar Ahlén i sin senaste orgelrapport, att det står »som ett levande monument över en svunnen storhetstid i svensk orgelbyggnadskonsts historia. För framförandet av Buxtehude, Bach och andra store lånar det vid de under sommartid varje vecka anordnade orgelaftnarna sin egenartade, klangfagra röst och kommer helt visst att för långa tider framåt räknas till Båstads kyrkas klenoder». Det är ju onekligen ett vackert omdöme om vår gamla orgel. Men sådana vitsord vankades det inte för 20 år sedan. »Å, det är en skandal, att Båstads församling skall ha en så usel orgel i sin kyrka!» Så lät det på den tiden. Och så samlade man pengar, för att i sinom tid kunna bygga en ny orgel. Naturligtvis tänkte man sig att riva och kasta bort den gamla. När orgelbygget kom till stånd, år 1918, blev emellertid den gamla orgeln tillvaratagen. I ett tornrum bakom nya orgeln byggdes en liten läktare, på vilken man uppsatte det gamla instrumentet. Detta iståndsattes nödtorftigt, så att åtminstone hälften av stämmorna kunde användas. Fasaden kvarstod dock på sin ursprungliga plats och användes till nya orgeln.

Redan vid våra första orgelaftnar, år 1920, då även ett och annat nummer spelades på gamla orgeln, hördes någon enstaka kättares röst säga, att musiken på gamla orgeln var kanske det vackraste, utan att därför något klander riktades mot nya orgeln, som enligt allas mening var mycket god. Den hade dock naturligtvis samma fel som alla sina samtida: gambaartad principklang, för mycket stråkstämmor och för lite övertonsstämmor o. s. v. Den gamla orgelns klang verkade mer kyrklig och tycktes passa så bra i det ålderdomligt ståtliga templet. Detta kunde man knappast säga om nya orgeln. Man började så småningom ana, att gudstjänsten förlorat åtskilligt genom bytet.

År 1929 blev tornrummet iordningställt till vapenhus. I sammanhang därmed blev den gamla orgeln fullständigt restaurerad. Erhöll då även en vacker fasad, varefter den med sin lilla läktare blev en synnerligen förnäm prydnad för det nya vapenhuset. Principalstämmorna, som *delvis* kvarstodo i fasaden inne i kyrkan, fick nu nya pipor, där de voro defekta till följd av förlusten av dessa fasadpipor. En regulator anbragtes på luftkanalen. Förut hade bälgramparen ofrivilligt fungerat som tremulant, men detta gjorde regulatorn slut på. Härigenom, samt inte minst genom restaureringen av mixturerna, ökades orgelns användbarhet

* Föredrag vid Kyrkosångsmötet i Uppsala.

avsevärt. Och dock var vi mycket måna om, att inte försköna orgeln utan att låta alla stämmor behålla sina styrkegrader och klangfärger. Målet för restaureringen var inte endast det praktiskt-musikaliska utan även det rent antikvariska: att låta orgeln få vara ett prov på sin tids uppfattning.

Nu blev det emellertid svårt för den nya orgeln att kunna tävla med den gamla. Fortfarande användes båda vid orgelafnarna, men musiken på gamla orgeln tilldrog sig mer och mer intresset, och främlingarna började uttala sin förvåning över att Båstad någonsin funderat på att skaffa sig ett nytt instrument, när de hade en så fin gammal orgel.

Förra året fick den *nya* orgeln emellertid undergå en ganska kraftig omdaning i förening med tillbyggnad. Då avsikten var att göra orgeln till ett verkligt kyrkoinstrument, lämpat till återgivande av den gamla goda orgelmusiken, och då vi, enligt många samstämmiga vittnesbörd, lyckats uppnå vårt mål, skulle det kanske kunna intressera denna församling att höra något om, hur det gick till.

Av det befintliga orgelverket användes så mycket, som vi ansåg möjligt. Alltså: spelbordet, de Rooseveltska luftlådorna, den mekaniska spel- och registerregeringen, bälgen och fläkten; av stämmorna slopades endast Violin 8', Salicional 8' och den 4-koriga 16 fots-kornetten. En Gamba 8' hade redan tidigare, vid en stämning av orgeln, borttagits. Vid samma tillfälle hade Principal 8' och Oktav 4' fått vidare mensur genom pipornas uppflyttning 2 halvtoner. Avsikten med denna åtgärd var att försöka få en bättre principalton. Det hjälpte delvis; men den omständigheten, att crescendoskåpet omslöt hela orgeln, gjorde, att målet då ej kunde helt uppnås. Om dessa stämmor stå i skåp, måste de nämligen vara mycket starkt intonerade för att kunna göra sig gällande; därigenom blir tonen mera violinprincipal-artad, även om mensuren är vid. Nu ändrades crescendoskåpet, så att det endast kom att innesluta 2:a man. Sedan detta var gjort och sedan lufttrycket sänkts (till 76 mm.), kunde principalerna genom omintonation erhålla den önskade klangen.

Orgeln blev även tillbyggd med en självständig pedal på 3 stämmor. Förut fanns endast 3 transmissioner i pedalen. Även tillbyggdes ett litet 6-stämmigt s. k. positiv; först var det meningen, att detta skulle bli en 3:e man., men detta lät sig inte göra, utan positivet fick spelas från 1:a man. Till detta positiv användes skifflåda eller registerlåda, emedan denna luftlåde-typ är den bästa i intonationshänseende. Orsaken härtill anses vara, att den sammanpressade luften här inte kommer så direkt och häftigt in i pipan som i t. ex. Rooseveltlådan; i registerlådan kommer spel-luften först in i den stora cancellen och blandas där med förtunnad luft innan den når pipan; därigenom blir tonansatsen mildare eller mera kultiverad.

Vi ska nu redogöra för orgelns nya disposition. De stämmor, som fanns före år 1932, benämnas gamla, trots deras obetydliga ålder.

1:a man. har nu alltså 2 avdelningar. I den äldre avdelningen, som vi skulle kunna kalla huvudverket, befinner sig följande 7 stämmor:

Borduna 16', gammal.

Principal 8', gammal.

Flûte Harmonique 8', gammal.

Oktava 4', gammal.

Oktava 2', ny.

Mixtur 5 chor, ny.

Trumpet 8', gammal.

Här finns alltså ingen Gamba 8'. Och den grötiga 16 fots-kornetten har fått lämna plats för en praktfull 5-korig Mixtur. En kornett, även om den är riktigt sammanställd, kan aldrig ge den glans åt orgeltonen eller ge den klarhet och genomskinlighet åt det rörliga, polyfona orgelspelet som en Mixtur.

I 1:a manualens andra avdelning, det helt nya positivet, ha vi 6 stämmor:

Gedackt 8'.

Blockflöjt 4'.

Qvinta $2\frac{2}{3}'$.

Waldflöjt 2'.

Terz $1\frac{3}{5}'$.

Krummhorn 8'.

Qvinten och Terzen bilda tillsammans en Sesqui altera. Genom att på olika sätt blanda dessa övertonsstämmor kan man få många utomordentligt verkningsfulla klanger. Och Krummhornet med sin ljusa, genomskinliga klang har nästan gjort den gamla tjocka trumpeten i huvudverket överflödig.

Så har vi vår lilla 2:a manual. Där har det förut befintliga Geshorn 4' omflyttats till en 8 fotsstämma, som på grund av den smala mensuren fått namnet Spetsgamba. F. ö. en vacker stämma, mycket värdefullare än den gamla Salicionalen, som nu slopats. Vidare ha vi den gamla Rörflöjt 8' och den 2-koriga Voix celeste 8', som vi av diverse anledningar behållit, fast den inte passar till den nya stilen. Den gamla Flûte Oktaviant 4' har omflyttats till 2 fotsstämma och såsom sådan fått namnet Querflöjt. Så ha vi fått ett nytt Nachthorn 4' och en ny 3 korig Zimbel. Alltså innehåller 2:a man. dessa 6 stämmor: Spetsgamba 8', Voix celeste 8', Rörflöjt 8', Nachthorn 4', Querflöjt 2 och Zimbel 3 chor.

Den nya pedalen innehåller Subbas 16', Principal 8' och Rauschqvint 4 chor. Från huvudverket är Borduna 16', Flûte Harmonique 8' och Oktava 4' transmitterade.

Nu finns det kanske någon, som menar, att den där dispositionen är ju alldeles »uppåt väggarna». Bara flöjtsstämmor och »skrikstämmor», inga stråkar mer, utom den stackars lilla Voix celesten! De, som hört vår nyrestaureerade orgel, har visst inte beklagat sig över de många skrikstämmorna. De ha tvärtom prisat den ljusa, festliga klang, som orgeln erhållit genom dessa småstämmor. Och stråkarna tyckes ingen ha saknat. Den lilla celesten spelar nu en allt obetydligare roll. — En numera bortgången, framstående kyrkomusiker i Stockholm påstod på sin tid, att man förstörde sina öron med Voix celesten, så att man sedan måste ha den med alltid. Det är beklagligt, att denna öronsjukdom även smittat landsbygden och det till den grad, att man nu måste ha en Voix celeste

även i den allra minsta orgel. Då vi, trots sådana kätterska åsikter, behållit denna stämma, visar ju detta, att vi inte betett oss som fanatiker vid orgelns omdaning. Vi ha även behållit de båda överblåsande flöjterna, fastän den ena, Flüte Oktaviante 4', blivit omändrad till 2-fotsstämma. Dessa överblåsande flöjter ha varit mycket överskattade. Nu börjar man att se eller höra litet mera kritiskt på dem. I Båstadsorgeln kan göras intressanta jämförelser mellan dessa och de nya stämmorna Gedackt 8', Blockflöjt och Nachthorn 4' och Waldflöjt 2'. Ett solo på huvudverkets Flüte Harmonique är visserligen nu som förut vackert, men kan inte jämföras med ett solo på positivets Gedackt 8' med dess sköna, klara ton, delvis beroende på den låga uppskärningen. Likaså kan man mycket väl förstå, varför stämmorna Blockflöjt och Nachthorn numera värderas högre än Flüte Oktaviante. De förstnämnda ha, utom andra goda egenskaper, även den att blanda sig bättre med andra stämmor. De överblåsande äro mera individualistiska liksom många av de andra s. k. karaktärsstämmorna, som man under senare årtionden varit så angelägen om. Det har blivit som i en kör bestående av idel solister, som varken vill eller kan anpassa sig efter varandra. De gamla orglarnas stämmor samsades bättre, och dit vill vi nu åter komma.

Vid restaureringen har vi även vunnit ett annat vackert resultat, nämligen att orgelverket, trots att det blivit tillökat, nu döljes av fasaden. Förut var det dåligt ställt med den saken till följd av det stora crescendo-skåpet. Även från arkitektsynpunkt måste man ge företräde åt den nya orgelstilen, som ej fordrar en sådan myckenhet långa pipor.

Om vi nu efter dessa erfarenheter skulle tänka oss, att alltsammans vore ogjort, att den gamla orgeln stode kvar på sin ursprungliga plats, men att nybyggnad, ombyggnad eller tillbyggnad vore på tal! Hur skulle vi då göra?

Naturligtvis skulle vi inte ha den ringaste tanke på att nedskrota den gamla orgeln.

Skulle vi även nu, liksom år 1918, vilja skilja orgeln från fasaden och flytta ut den i tornet? Vi ha minst av allt någon anledning att beklaga, att så skedde; men därmed är inte sagt, att vi även nu skulle tillgripa den utvägen.

Vi skulle väl först samråda med en arkitekt och undersöka möjligheterna att bygga ny orgel, fastän den gamla finge stå kvar. I så fall funnes två alternativ: 1) att låta varje orgel vara ett instrument för sig eller 2) att sammanfoga dem till en enhet.

Innan vi gå in härpå, borde vi kanske än en gång granska den gamla orgeln och tänka efter, om den inte skulle kunna vara användbar i det skick, den befinner sig.

Vilka stämmor ha vi nu i den gamla orgeln? Diapason 8', Gedackt 8', Principal 4', Spetsflöjt 4', Täckt flöjt 4', Qvinta 3', Oktava 2'. En repeterande Rausqvint 2 chor, bestående av qvint $1\frac{1}{3}$ och oktav 1. En repeterande s. k. Mixtur 2 chor, bestående av terz $\frac{4}{5}$ och qvint $\frac{2}{3}$.

Trumpet 8', delad på 2 register, bas och discant. Slutligen har det funnits en Trumpet 4 bas och Vox Virginia 8 discant. Dessa båda halvstämmor samt en tremulant ha borttagits, troligen under 1800-talet.

Vi ha redan omnämnt den gamla orgelns förtjänster som konsertinstrument. Naturligtvis lämpar den sig inte för vad som helst. Inte för den litteratur, som brukades för en 15—20 år sedan. Då spelade man mest favoriterna Guilmant, Widor och Rheinberger. Av Bachs fugor spelade man helst dem, som stod för högsta betyget, de andra skämdes man för, och man lät den förnäma orgellitteraturen före år 1750 ligga tämligen obrukad. Nu är ju förhållandet ett helt annat. Till postludier och vid orgelstunder använder man nu med förkärlek den gamla orgelmusiken, inte minst koralbearbetningarna. Det visar sig då, att ofantligt mycket av denna musik med stor fördel låter utföra sig på ett sådant instrument som vår gamla orgel.

Tänka vi på gudstjänstspelet, så börjar ju även här nya åsikter göra sig gällande. Man börjar t. ex. tvivla på lämpligheten av den tjocka, massiva koralregistreringen med Borduna 16'. Frånvaron av denna stämman kan väl numera inte anses vara något skäl för att kassera en orgel. Svårare är ju att undvara en Subbas i pedalen; dock måste man väl opponera sig mot den gängse föreställningen, att orgelmusiken skulle vara mindervärdig, om man inte kan komma djupare än till 8 fots grova C. Har man blott övergett en del föråldrade registreringsprinciper, så skall man snart komma underfund med, att en sådan gammal orgel fortfarande kan vara tjänstduglig, och att den kan ge mera helgd åt kyrkomusiken än mången ny orgel.

När man skall restaurera ett sådant instrument, bör man även beakta dess egenskap av kulturminne; man bör inte onödigtvis byta ut stämmor och ändra orgelns karaktär. Det har visat sig, att en från museala synpunkter mönstergill behandling av ett sådant instrument, kunnat bli till rikt gagn för det rent musikaliska resultatet.

Tillbyggnad av en sådan gammal orgel är i allmänhet en vansklighets sak. Både det gamla och det nya blir lätt lidande därpå. Därmed är inte sagt, att inte en tillbyggnad i ett och annat fall skulle kunna utföras med gott resultat.

Vår gamla orgel skulle, om den kvarstått inne i kyrkan, lätt kunnat tillbyggas med en självständig pedal. Ett sådant tillägg hade även varit det mest nödvändiga och eftersträvansvärda. Tillbyggnad av en 2:a manual hade varit svårare. Då hade man väl för det första fått spoliera den gamla förnäma manual-klaviaturen med dess svarta undertangenter, vilket, enligt min mening, hade varit ett helgerån. Även om man hade gått med på att offra klaviatur och mekanik, skulle andra och större svårigheter kvarstått. Skulle man fortfarande nöjt sig med manualens omfång i discanten (t. o. m. trestrukna d)? Skulle man fortfarande behållit den ursprungliga tonhöjden eller sänkt denna (inte fullt en halv ton) för att uppnå normaltonhöjd? Enbart en sådan ändring hade blivit ett ganska hårdhänt ingrepp. Att sammanfoga gammalt och nytt kan sålunda ha sina svårigheter. Att dessa kunna övervinnas skall inte förnekas, inte heller att starka skäl kunna tala för ett försök att på sådant sätt tillgodogöra sig det gamla. Men man kan hysa sina betänkligheter. Ofta är det nog bäst, att det gamla får vara orört och att ett helt nytt instrument bygges. Som allmän regel kan nog sägas, att ju äldre och ju ursprungligare

en orgel är, desto mindre lämpar det sig att tillbygga den, och desto mer kan den ha pretention på att fortfarande få vara en sluten enhet.

Vi skall nu gå in på ett annat och ofta praktiserat sätt att taga vara på det gamla, nämligen att bygga ny orgel men i densamma använda gamla pipor. Även här skulle man nog kunna säga, att ju äldre piporna äro, desto vanskligare blir ett sådant företag. Att det därvid inte duger att använda senare tiders höga lufttryck är ju självklart. Fråga är emellertid, om inte även överflyttningen från en gammal sleiflåda till en modern kågellåda eller Rooseveltlåda kan bli ödesdiger. Ofta har det sagts, att gamla pipor, som på sin ursprungliga plats klingat förträffligt, ha, när de blivit placerade på en ny Rooseveltlåda, visat sig vara alltför bristfälliga, så att de måst ersättas av nya pipor. Detta måste väl i så fall vara ett ypperligt bevis för att dessa nya lådor i intonationshänseende är långt underlägsna de gamla hederliga sleiflådorna. På de nya lådorna kan alltså endast pipor av den allra bästa beskaffenhet tåla påfrestningen och klinga tillfredsställande. På de gamla sleiflådorna däremot kan t. o. m. gamla, tunna, skröpliga blypipor klinga alldeles utmärkt. Men sådana lådor bränner man upp!! Inte alltid har man dock nödgats kassera de gamla piporna efter en sådan transport. Stundom ha de tvärtom blivit lika välljudande som de nya. Men man har bara inte kunnat känna igen dem. Det där, som skulle kunna kallas patina, har försvunnit. Går man in för att i en ny orgel medtaga några vackra stämmor från ett äldre instrument, så vill man givetvis känna igen dem i den nya miljön. Emellertid påstås det, att gamla pipor, som stått på sleiflåda, *måste* vid överflyttning till luftlåda av annat slag undergå en viss behandling för att ge tillfredsställande intonation, och att man därvid inte kan undgå att i större eller mindre grad spoliära den ursprungliga karaktären. Skall man vara säker på att uppnå ett i alla avseenden gott resultat, bör nog den nya orgeln byggas med sleiflådor. På det sättet ombygges nu det stora orgelverket i Lundadomen. Där finns säkerligen alla förutsättningar för att man i sinom tid skall kunna känna igen P. Z. Strands härliga stämmor.

Det är förvisso en underlig värld vi leva i. Är det inte underligt, att, i en tid, då kulturminnesvård blivit var mans angelägenhet, man ändå fortsätter att misshandla och t. o. m. bränna upp gamla kyrkorglar? Är det inte underligt, att fastän man så allmänt beklagar sig över de smaklösa kyrkorna från 80- och 90-talet, så fortsätter man att omhulda den orgelklang, som är precis samma andes barn? Gamba, Violin, Salicional, Voix celeste och Euphone, det är inga dåliga musikaliska motsvarigheter till cementprydnader, pärlspontråder och annat krimskrams. Är det inte underligt, att kyrkomusikerna, som nu börja bli så klassiska och antiromantiska uti smaken, att de knappt vilja utföra något, som är komponerat efter 1750, ändock fortsätta att bygga och restaurera orglar utan hänsyn till just denna gamla kyrkomusik, som med all rätt sättes i främsta rummet?

Emellertid må vi väl inte hänge oss åt pessimistiska betraktelser utan tro och hoppas, att även i vårt land skall sanningen så småningom segra på grund av sin egen inneboende kraft.

Albert Runbäck.